

نگاهی به «سفرنامه ایران» از علامه حسن عباس فطرت

سید غلام نبی احمد*

سفرنامه یا خاطرات یکی از مهم‌ترین منابع و ارزشمندترین اسناد و معتبرترین مراجع محسوب می‌شود که به وسیله آن می‌توان اطلاعات فراوان و آگاهی ارزنده‌ای راجع به فرهنگ و تمدن و تاریخ و جغرافیا و اوضاع سیاسی و اقتصادی و اجتماعی کشور یا شهر فراهم کرد. می‌توان گفت که سفرنامه آیینۀ بارزی است که جنبه‌های گوناگون و نکته‌های مهمی از روح پنهان ملت را منعکس می‌سازد.

کتاب مورد نظر به‌عنوان «خسرو، حافظ و ایران» یکی از کارهای ارزنده روحانی برجسته و دانشمند چیره‌دست و روزنامه‌نویس معتبر و نامور هند علامه حسن عباس فطرت به‌شمار می‌رود که تحت همکاری انتشارات آموزش و پرورش حاجی غلام محمد اعظم، پونا، در سال ۲۰۰۷ میلادی به‌زبان اردو به‌چاپ رسیده که شامل ۲۰۰ صفحه است. این کتاب دارای سه بخش در موضوع‌های مختلف چنانکه از نام و عنوان پیدا و هویداست به‌رشته‌ی تحریر درآمده است و هر بخش، بخش فرعی از حیث فصل دارد و سر ورق کتاب دارای عکس حافظیه می‌باشد.

در بخش اول راجع به‌زندگی‌نامه و آثار و ویژگی شعر شاعر شهیر «طوطی هند» امیرخسرو دهلوی و در بخش دوم مربوط به‌احوال و آثار و خصوصیت غزل‌های بلبل ایران، لسان‌الغیب حافظ شیرازی بحث و بررسی کرده است که نکات مهمی را اشاره

* استادیار فارسی، دانشگاه لکهنؤ.

کرده است. در بخش آخر سفرنامه ایران به عنوان «یک سفر ناتمام»^۱ مربوط به احوال و مشاهدات سفر جهت مشارکت در سمینار از طرف مؤسسه امام خمینی^۲ در سال ۲۰۰۴ میلادی به سرزمین علم و ادب ایران می‌باشد که خیلی جالب و جذاب و دارای اطلاعات مهمی در مورد علما و ادبای نامدار، سخنوران و نویسندگان چیره‌دست و دانشمندان و نخبگان مایه‌ور حوزه‌های علمی و ادبی ایران است. منطقه‌های تاریخی و ساختمان‌های فرهنگ و دینی و کتابخانه‌های نادر و غنی، شهرهای دلپذیر، تفریح‌گاه‌های بی‌نظیر، باغ‌های پربهار، اتوبوس و قطار پرشکوه ایران را با لهجه شیرین و شکفته خویش بررسی و مطرح نموده است.

در ابتدای کتاب علاوه بر عرض حال به عنوان پیشگفتار ناشر، اظهار و خیالات از پروفیسور امیر حسن عابدی، پروفیسور رفیعه شبنم عابدی و شمیم طارق را شامل کرده است که به ماهیت و ارزش کتاب و عظمت و مقبولیت نویسنده آن دلالت می‌کند که در حوزه و دایره زبان و ادبیات اردو و فارسی مورد اهمیت و ارزش خاصی می‌باشد و در آخر کتاب عکس‌های یادگاری با اشخاص برجسته موجود است.

بنده بخش آخر که «سفرنامه ایران» مربوط به موضوع اصلی و اساسی این ویژه‌نامه می‌باشد را مورد بررسی و نظر قرار می‌دهم. نویسنده پس از برگزاری سمینار جاهای گوناگون و مناطق فرهنگی و تاریخی ایران را بازدید نموده و احساسات و عواطف را در این کتاب بیان نموده است.

شهر تهران^۲

تهران بزرگ‌ترین شهر ایران و مرکز کشور می‌باشد که بیشتر از پانزده درصد جمعیت ایران در آن زندگی می‌کنند. از نظر اقتصادی و اجتماعی و جغرافیایی این شهر در دو بخش جنوب و شمال قابل تقسیم است. در بخش جنوب طبقه پایین و میانه زندگی می‌کنند که خیلی پرجمعیت و شلوغ می‌باشد و در بخش طبقه مرفه‌تر در ساختمان‌های

۱. فطرت، علامه حسن عباس: خسرو، حافظ اور ایران (به زبان اردو)، ناشر: حاجی غلام محمد اعظم، ایجوکیشن

ترست، پونه، ۲۰۰۷ م، ص ۱۳۷.

۲. همان، ص ۱۴۴.

زیبا و بلند و بالا زندگی می‌کنند که خیلی جاذب و تمیز به نظر می‌رسد. طی پانزده سال آخر به خصوص به کوشش و تلاش شهرداران تهران خیلی توسعه و گسترش یافت. آنان جهت زینت و زیبایی شهر تلاش بسیار کرده است. در تهران برای حمل و نقل مردم، علاوه بر تاکسی و ماشین، اتوبوس، قطار مترو (Metro train) هم وجود دارد. پروژه مترو در هفت سال به اتمام رسید. روزی تقریباً دویست هزار مسافر خصوصاً طبقه کارمندان و مستخدمان با آن سفر می‌کنند. مترو ایران خیلی تمیز و زیبا می‌باشد و کرایه بلیت نیز بسیار ارزان است.

تا قرن سوم هجری در ایران دانشگاه و کتابخانه‌های غنی و نادر به وجود آمده بود. بخارا، مرو، بلخ، نیشابور، غزنه و... از مراکز مهم علمی و فرهنگی بشمار می‌رفت.

اتوبوس ایران هم بسیار خوب و راحت است، اغلب در اتوبوس دو بخش یکی برای زنان و دیگری برای مردان می‌باشد. بلیت نیز خیلی ارزان است و مسافران می‌توانند بلیت ماهیانه بخرند و روزانه سفر نمایند. رانندگی به سمت راست

هست. وقتی که مسافران می‌خواهند از اتوبوس پیاده شوند، راننده را با خطاب: "لطفاً نگهدارید آقای راننده" مخاطب می‌کنند و راننده و مسافران از هم تشکر و خداحافظی می‌کنند که نشانگر فرهنگ و تمدن شایان و غنی اجتماعی ایران است.

در ایران همه اداره‌های دولتی و شخصی اغلب در دو مرحله کار انجام می‌دهند مرحله اول از ساعت هفت و نیم صبح تا دو و نیم و مرحله دوم در عصر باز می‌شود. مرخصی در هفته آخر پنجشنبه و جمعه است. ایرانیان سیر و سیاحت و تفریح را خیلی دوست دارند. در روزهای مرخصی تمام خانواده‌ها با ماشین به منظور دیدار از مناطق دیدنی و جاهای تاریخی و فرهنگی و بازدید خویشان می‌روند. لباس مردان کت و شلوار و زنان اغلب چادر، مقنعه، روسری و مانتو و غیره می‌باشد. زنان ایرانی هیچ‌وقت از مردان کمتر نیستند و در هر زمینه زندگانی و اجتماعی فعالیت دارند.

در ایران نه فقط ایستگاه قطار بلکه راه آهن نیز همیشه تمیز و پاک به نظر می‌رسد. این نکته نیز قابل تذکر است که وقتی که قطار به ایستگاه نزدیک می‌شود، تمام دستشویی‌های قطار بسته می‌شود و پس از حرکت ایستگاه دستشویی باز می‌شود. یک

قطار کلاً و کاملاً یک درجه دارد، یعنی قطار درجه اول تمام کوبه‌هایش درجه اول است. قطار درجه دوم تمام کوبه‌هایش درجه دو است. و مسافر درجه دیگر نمی‌تواند به قطار دیگر سوار شود.

۱. کاخ سعدآباد^۱

این کاخ متعلق به رضا شاه پهلوی بوده که محوطه در شصت جریب پهناور است و در این محوطه چند کاخ وجود دارد که دیوان خاص و دیوان عام، مهمانسرا، اتاق سکونت شهربانو، اتاق خواب شاه، لباس شاهی و زیور و دیگر اشیای آرایش و زیبایی و تزیین خاصی به آن داده است.

۲. روزنامه^۲

قبل از انقلاب در ایران فقط چهار پنج روزنامه مثلاً رستاخیز، کیهان، اطلاعات، خراسان و غیره منتشر می‌شد، اما پس از انقلاب اسلامی تعداد خیلی افزوده شده و امروز بیشتر از بیست و پنج (۲۵) روزنامه فارسی در ایران به چاپ می‌رسد که میلیون‌ها مشترک دارد. به طور مثال چندین روزنامه براساس الفبا نقل می‌شود که از این قرار است:

۱. اعتماد	۲. ایران	۳. ابرار
۴. آفتاب یزد	۵. انتخاب	۶. آفرینش
۷. آسیه	۸. اطلاعات	۹. اقتصاد
۱۰. جوان	۱۱. جام جم	۱۲. جمهوری اسلامی
۱۳. خراسان	۱۴. رسالت	۱۵. سیاست
۱۶. شرق	۱۷. قدس	۱۸. کارگر
۱۹. کیهان	۲۰. همشهری	

علاوه بر این مجله‌ها و نشریات متعدد در زمینه‌های ادب و هنر و تاریخ، تکنولوژی، ورزشی، صنعت و حرفت علوم اجتماعی و سیاسی و... به چاپ می‌رسد.

۱. فطرت، علامه حسن عباس: خسرو، حافظ اور ایران، ص ۱۴۵.

۲. همان، ص ۱۴۳.

۳. کتابخانه ایران^۱

تاریخ نگهداری کتاب‌ها و رواج و پاسداری از اسناد در ایران سابقه قدیمی و طولانی دارد که تا قرن سوم هجری در ایران دانشگاه و کتابخانه‌های غنی و نادر به وجود آمده بود. بخارا، مرو، بلخ، نیشابور، غزنه و... از مراکز مهم علمی و فرهنگی بشمار می‌رفت. در زمان صفوی و افشاریه و زندیه کتابخانه‌ها هم دایر گردید. اما در دوره‌های قاجار وقتی که در ایران چاپخانه معرفی شد. کتابخانه شکوه و رونق زیادی گرفت. در آن زمان سی کتابخانه غنی و گران‌بها وجود داشت. از آن جمله کتابخانه ایلچی اصفهان، صدر تهران، مدرسه عالی سپهسالار (شهید مطهری) کتابخانه دارالفنون و غیره. اینجا به‌طور نمونه چند تا از کتابخانه‌های غنی را معرفی می‌کنیم:

(الف) کتابخانه ملی

کتابخانه ملی ایران یکی از غنی‌ترین و کهن‌ترین کتابخانه‌های ایران به‌شمار می‌آید. وقتی که در سال ۱۲۶۶ هجری مدرسه دارالفنون تأسیس شده همراه کتابخانه دارالفنون نیز آغاز گردید و در سال ۱۲۸۶ هجری بنام «کتابخانه عمومی معارف» تغییر یافت، اما در سال ۱۳۱۶ هجری به‌عنوان «کتابخانه ملی» نیز تبدیل گردید. این کتابخانه مستقیماً تحت نظارت رئیس جمهور ایران فعالیت خود را انجام می‌دهد. طبق آمار تا سال ۱۹۹۸ میلادی (۱۳۷۶ ش) تعداد نسخه‌های خطی عربی و فارسی ۱۲۵۰۰ بوده. علاوه بر این ۴۵ هزار مرقع و ۳۴ میلیون کتاب چاپی عربی و فارسی، ۱۷ هزار کتاب به‌زبان‌های انگلیسی، فرانسه روسیه و آلمانی، ۵۰ میلیون روزنامه و مجله به‌زبان‌های عربی و فارسی و ۴۰ هزار مجله و روزنامه به‌زبان‌های دیگر وجود داشت. ۲۰۰۰ عکس، ۴۸۰۰ میکروفیلم و غیره دارا بود. تعداد کارمندان ۳۰۰ نفر و تعداد عضویت ۶۳۹۶ نفر بود.

(ب) کتابخانه مرکزی و مرکز اسناد دانشگاه تهران

کتابخانه دانشگاه تهران نیز یکی از غنی‌ترین و مهم‌ترین کتابخانه‌های ایران محسوب می‌شود. در اواخر سال ۱۳۲۸ هجری سید محمد مشکوة ۱۳۲۹ نسخه خطی اهدا نموده

۱. فطرت، علامه حسن عباس: خسرو، حافظ اور ایران، ص ۱۴۹.

این کتابخانه دائر گردید و در سال ۱۳۴۹ هجری ساختمان بزرگی در ده طبقه ساخته شده که دارای چندین تالار به نام‌های تالار علامه امینی، تالار رشیدالدین فضل الله همدانی (ایران‌شناسی)، تالار ابوریحان بیرونی، تالار اقبال لاهوری و تالار علامه طباطبایی قابل ذکر می‌باشد. تا سال ۱۳۷۵ شمسی تعداد کتاب از این قرار بود: ۲۹۷،۸۸۴ کتاب چاپی با موضوع‌های گوناگون، ۱۴۸۷۰ نسخه خطی، ۷۳۲۰ نسخه فتوکپی، اسناد تاریخی مبنی بر ۴۰ هزار برگ، ۷۳۵۲ میکروفیلم، ۱۱،۷۸۸ مجله لاتینی، ۲۲،۱۸۹ مجله و روزنامه در موضوع‌های مختلف، ۲۳ هزار سند علمی و رسمی و بی‌شمار مدرک تحصیلی و غیره نگهداری می‌شود. تعداد کارمندان ۱۰۲ نفر بود.

(ج) کتابخانه آستان قدس رضوی (مشهد)^۱

کتابخانه آستان قدس رضوی نیز یکی از کهن‌ترین و بزرگ‌ترین کتابخانه‌های ایران می‌باشد که تقریباً ۵ میلیون کتاب در آن نگهداری می‌شود. تحت دستور سال ۱۳۷۳ هجری آن تمام منابع و کتاب‌های چاپی که مربوط به علوم معارف اسلامی و علوم بشرشناسی که در جهان به چاپ می‌رسد، جهت این کتابخانه فراهم و نگهداری می‌شود.

(د) کتابخانه آیت الله مرعشی (قم)^۲

کتابخانه شهره آفاق «آیت الله مرعشی» که هزارها نسخه خطی و میلیون‌ها کتاب چاپی در آن نگهداری و پاسداری می‌شود، به نظر نویسنده این کتابخانه پس از کتابخانه دولتی استانبول (ترکیه) در جهان از لحاظ نگهداری و حفظ نسخه‌های خطی جای دوم محسوب می‌شود. در این کتابخانه برای درست کردن و مرمت کتاب کهنه و پوسیده، به جای دوا شیمیایی انگلیسی، ادویه داخلی و یونانی به کار می‌برند و برای جلدبندی و صحافی از ماشین دستی استفاده می‌نمایند. در این کتابخانه یک نسخه خطی به عنوان «تحفة العقول» از میر باقر داماد، نگهداری می‌شود که نویسنده این کتاب «حسن عباس

۱. فطرت، علامه حسن عباس: خسرو، حافظ اور ایران، ص ۱۵۳.

۲. همان، ص ۱۴۳.

فطرت» آن را هدیه نموده است. نویسنده علاوه بر این چندین کتابخانه‌های بزرگ را بیان نموده است که نقل همه آن‌ها در حوصله این مقاله نیست.

۴. موزه‌های تهران

کاخ موزه نیاوران، کاخ موزه سبز (نگهداری آثار پهلوی) موزه نظامی، موزه ملی (لباس پهلوی)، کاخ سفید، کارگاه ساز و سامان میراث فرهنگی، موزه گلستان، نمایشگاه دائمی هواپیمایی ایران صنعت هوانوردی، موزه هنرهای معاصر و نقاشی، موزه سکه و

اسکناس، موزه بهزاد، موزه هنرهای زیبا، موزه فرهنگی آزادی، موزه جهان‌نما (آثار دوره قاجار)، موزه صاحب‌قرانی، موزه نگارخانه قاجار، موزه تمبر، موزه صدف و مروارید، موزه قالی و غیره قابل ملاحظه است.

در کتاب «صورالاقالیم» بیان شده است که در این شهر رواج چوپانی و شبانی زیاد بوده. چون نام این شهر «شیر سان» بوده که بعداً به نام «شیراز» تغییر یافت.

قم^۱

در این شهر آرامگاه دختر امام موسی کاظم و خواهر امام رضا یعنی حضرت فاطمه معصومه^۳ قرار دارد. در این شهر حوزه دینی می‌باشد که تعداد طلب علم دینی تقریباً پنجاه هزار می‌باشند. محیط مطالعه و درس و تدریس خیلی سازگار است.

مشهد - شهر تاریخ^۲

مشهد یکی از مهم‌ترین شهرهای مقدس ایران به‌شمار می‌رود که مرکز استان خراسان است. واژه «مشهد» منسوب به مدفن شهید امام هشتم حضرت رضا است. قبل از امام رضا اسم این شهر «سناباد» بود. نزد شهر آرامگاه خلیفه عباسی هارون‌الرشید به نام «هارونیه» هم واقع است. در مضافات مشهد منطقه طوس هست که آرامگاه شاعر شهره آفاق فردوسی وجود دارد و نیشابور که نیز نزدیک این شهر است آرامگاه فیلسوف و

۱. فطرت، علامه حسن عباس: خسرو، حافظ اور ایران، ص ۱۵۸.

۲. همان، ص ۱۶۷.

ریاضی‌دان و شاعر رباعی‌گوی نامدار عمر خیّام است. در قالی‌بافی و بازرگانی پشم هم جای شایانی را برخوردار است. در مشهد مهم‌ترین مرکزی که مردم را به سوی خود جلب می‌نماید روضه امام رضا^۱ می‌باشد. در محوطه روضه، مسجد موزه و کتابخانه وجود دارد. ساختمان روضه بهترین و خوب‌ترین مظاهر هنرنمایی نقاشی و معماری ایران می‌باشد. گوهرشاد نیز درکنار روضه دو ایوان بزرگی به نام «دارالحفاظ» و «دارالسیادت» ساخت که خیلی نفیس و عمده است. مسجد گوهرشاد نیز یکی از زیباترین و بزرگ‌ترین مساجد ایران به‌شمار می‌آید که به فرمان گوهرشاد در سال ۱۴۰۱ میلادی ساخته شد که سه معمار استاد شیرازی داشت.

اگرچه تمام فرمانروایان زمان ایران در شهر مشهد به‌ویژه در روضه شریفه خدمات شایانی انجام نموده‌اند، اما نادر شاه افشار سهم گرانمایه و نقش فوق‌العاده‌ای داشته است. وی دروازه طلایی نادری را ساخت و «چاه نادری» را بنا نمود. این جا نیز به‌عنوان مرکز مهم آموزش و پرورش اسلامی و درس و تدریس فقه به‌شمار می‌رود. چندین درسگاه و مدرسه این وظیفه را به‌خوبی ایفا می‌نمایند. قدیم‌ترین مدرسه به‌نام «دو دری» که در سال ۱۴۲۰ میلادی توسط شاهرخ تیموری تأسیس شده، هنوز چشمه فیض در آن جاری است. علاوه بر «مدرسه پریزاد» که سلطان ترک سلیمان اول آن را بنا نموده بود و «مدرسه خیرات خانه» و «مدرسه میرزا جعفر» که در سال ۱۶۴۹ میلادی تأسیس شد، در شهر مشهد آرامگاه نادر و موزه نادر، موزه قرآن، موزه تمبر، موزه خوشنویسی، باغ ملک، پارک ملی وکیل‌آباد، حمام شاهی قابل دید است و بازار امام رضا^۱ لایق بازدید و خرید می‌باشد. سنگ و فیروزه و زعفران مشهد خیلی معروف است.

شیراز^۱

شیراز مرکز استان فارس و یکی از جایگاه‌های علما و شعرا و ادبا بوده است که در جنوب ایران واقع است. بنا به گفته بعضی‌ها پسر تهمورث به‌نام شیراز از فرمانروایان پیشدادی این شهر را بناکرده بود. برخی می‌گویند که نام این «شهرراز» بوده که

۱. فطرت، علامه حسن عباس: خسرو، حافظ اور ایران، ص ۱۷۴.

به استعمال زیادی شیراز شده است. در زبان پهلوی معنی شیراز «انگور خوب» می باشد و در کتاب «صورالاقالیم» بیان شده است که در این شهر رواج چوپانی و شبانی زیاد بوده. چون نام این شهر «شیر ساز» بوده که بعداً به نام «شیراز» تغیر یافت.

شیراز واقعاً دارای اهمیت و شهرت جاهای تاریخی و بناهای فرهنگی می باشد که آرامگاه های سخنور و نویسنده مایه ناز سعدی شیرازی و غزلگوی نامور فارسی حافظ شیرازی در آن واقع است که همواره شلوغ از عقیدتمندان و زیارت کنندان و جهانگردان به نظر می رسد. از این گذشته شهرت اساسی شیراز نیز به تخت جمشید می باشد که تقریباً سه هزار سال قبل داریوش اول بنیانگذار سلسله هخامنشی پایتخت دولت خود را ساخته بود که بر اعلی ترین نماد و نمونه معماری ایران باستان دلالت می کند. نقاشی و تصاویر حکاکی شده بر سنگ از نمایندگان ۲۳ کشور که به خدمت شاه هخامنشی هدیه تقدیم نموده بودند، هنوز به چشم می خورد.

دیگر جاهای دیدنی و سیاحت در شیراز «ارگ کریم خان»، «دروازه قرآن»، «باغ عفیف آباد»، «باغ ارم»، «مسجد نصیرالملک»، «مسجد جامع عتیق» و «مسجد وکیل» می باشد که نیز نشانگر و بیانگر خوب ترین نقاشی و معماری و مصوری ایران می باشد.

اصفهان^۱

اصفهان مصداق نصف جهان کنار زاینده رود و در مرکز کشور ایران واقع است که در زیبایی طبیعی نظیر ندارد. اگرچه این شهر خیلی قدیمی و کهن است، اما در سده پانزدهم میلادی به توسط سلسله صفویه خیلی رونق و گسترش یافت. چون پادشاه صفوی این سرزمین را به عنوان پایتخت انتخاب نمود. جاهای فرهنگی و بناهای تاریخی که قابل دید و بازدید می باشد به طور اجمال نقل می شود.

(الف) علی قاپو

این ساختمان روبه روی مسجد شیخ لطف الله و سمت غرب چهار راه امام واقع است که عمده ترین نماد و نمونه هنر معماری دوره صفوی ایران به نظر می رسد که سابقه

۱. فطرت، علامه حسن عباس: خسرو، حافظ اور ایران، ص ۱۷۸.

پانصد ساله دارد و ۴۸ متر بلندی است. در اصل این کاخ شش طبقه‌ای به فرمان شاه عباس صفوی در آغاز قرن هفدهم میلادی ساخته شده که هر طبقه عمارت برای هر گروه و کلاس مخصوص و محدود بود. مثلاً طبقه اول برای پاسبان و کشیک، طبقه دوم برای رکابدار، طبقه سوم برای پذیرایی شاه و طبقه شش برای سرود و موسیقی و غیره. از بالای این کاخ می‌توان تمام شهر اصفهان را نظاره کرد.

(ب) سی و سه پل

این پل بر زاینده رود واقع است که به نام‌های پل الله‌وردی خان، پل زلف و پل چهار باغ شناخته می‌شود. این پل در سال ۱۰۱۱ هجری به تکمیل رسید که صد متر طول و ۱۴ متر پهنا دارد و به دلیل داشتن سی و سه ستون به سی و سه پل مشهور گشت.

(ج) پل خواجه

این پل در سمت غرب پل سی و سه پل در منطقه خواجه وجود دارد که در سال ۱۶۵۰ م ساخته شده و نیز یکی از بهترین نمونه و مثال معماری ایران را نشان می‌دهد. این پل سه طبقه‌ای ۱۳۷ متر طول و ۱۲ متر عرض دارد و در طبقه اول آن مردم تفریح می‌کنند.

(د) بازار اصفهان

این یکی از بزرگترین بازارهای ایران به‌شمار می‌رود، چنان‌که اشاره شده، اصفهان در مرکز کشور واقع است. بنابراین از نظر بازرگانی ارتباط و اهمیت خاصی دارد بلکه منچستر ایران (Manchestir of Iran) محسوب می‌شود. این بازار بزرگ را در قرن چهارم هجری پادشاه دیلمی آغاز کرده بود. در بازار به‌منظور استراحت و اقامت مسافران و بازرگانان و مشتریان مهمان‌سرا، حمام، مسجد، مدرسه، و قهوه‌خانه وجود دارد.

(ه) منار جنبان

این مقبره صوفی عبدالله کاردانی است که دو منار بلند دارد که در سال ۱۳۱۶ میلادی ساخته شده. ویژگی منار این هست که اگر یک منار را حرکت دهیم منار دیگر می‌جنبند. بنابراین به‌منار جنبان مشهور و معروف گشت.

علاوه بر مناطق و جاهای مزبور، چهل ستون، باغ وحش، کلیسا، مهمانسرای عباسی، مسجد شیخ لطف الله، مسجد امام خمینی^۱، آرامگاه ملا محمد باقر مجلسی دوّم و غیره قابل دید و ملاحظه می‌باشد و قالی‌بافی اصفهان نیز در جهان شهرت شایانی دارد.

(و) کاشان: قدیم‌ترین آبادی^۱

این قدیم‌ترین شهر ایران می‌باشد که محتشم کاشانی و ملا کاشی از آنجا آمدند. همواره زنده و پاینده و شهرت و دوام خواهد داشت. این شهر در زمینه صنعت و حرفه قالی‌بافی و کاشی‌کاری در سراسر جهان مورد اهمیت خاصی قرار دارد. ناگفته نماند که رواج کاشی‌کاری و قالی‌بافی از کاشان آغاز گردید. در این شهر تقریباً ۱۲۰۰ بنای تاریخی و فرهنگی وجود دارد.

بخشی از کتاب علامه حسن عباس فطرت نیز به ادیبان ایران اسلامی و روابط فرهنگی و سیاسی بین هند و ایران از باستان تا کنون اشاره دارد.

به‌طور کلی و در یک جمع‌بندی می‌توان گفت که این سفرنامه اگرچه خیلی کوتاه است، اما از نظر موضوع و محتوی دارای اطلاعات گران‌قدر و آشنایی تقریباً خوبی در مورد فرهنگ و تمدن و اوضاع سیاسی و اجتماعی و اقتصادی و فرهنگی ایران برای مخاطبان خارجی دارد. به‌ویژه این کتاب برای جهانگردان و دانشجویان هندی بسیار قابل استفاده و مطالعه است. ناگفته نماند که نویسنده هیچ‌وقت خودشان را در این سفرنامه نمایان و ظاهر نکرده است، بلکه موضوع و محتوی برایش مهم بوده است که ویژگی سفرنامه را نشان می‌دهد.

۱. فطرت، علامه حسن عباس: خسرو، حافظ اور ایران، ص ۱۸۳.